

УДК: 94 (470+571): (477.5) «15–17»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kompaniets>

Oleksii Kompaniets

post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

e-mail: oleksiy_kompaniets@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kompaniets O. (2024) Locust invasion and their impact on the living activities of the population of the Ukrainian lands during the 16th–18th centuries. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 33, 19–37. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kompaniets>

LOCUST INVASION AND THEIR IMPACT ON THE LIVING ACTIVITIES OF THE POPULATION OF THE UKRAINIAN LANDS DURING THE 16TH–18TH CENTURIES

Abstract. The purpose of the article is to analyze the documented information in historical sources regarding locust invasions in Ukrainian lands during the 16th–18th centuries, assess their periodicity and impact on the socio-economic life of the population, and explore the practices related to forecasting, prevention, and control of this natural disaster in an agrarian society.

Scientific novelty. The article identifies and examines written records of locust invasions in Ukrainian lands during the 16th–18th centuries, determines their periodicity, and evaluates their influence on the socio-economic life of the early modern Ukrainian agrarian society.

Conclusion. Based on an extensive source base, the most comprehensive register of documented locust invasions in Ukrainian lands during the 16th–18th centuries has been compiled. The study explores the specific terminology used in written sources of that period to denote locusts. Documentary evidence regarding the scale of damage and affected territories has been analyzed. The perception of natural disasters by early modern people is characterized as a combination of both irrational and rational views. Various methods of preventing and combating locust invasions in early modern Ukrainian lands are examined, assessing their effectiveness. The article also substantiates the philosophical foundations of «disasters history» — the study of natural disasters, which focuses on identifying patterns between nature's «challenges» and humanity's search for appropriate «responses» across different historical epochs to ensure survival and successful recovery after a catastrophe.

Key words: natural disaster, locust invasion, grain, food supply, peasantry, agrarian society, agriculture, environmental history.

Олексій Компанієць

аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

e-mail: oleksiy_kompaniets@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Компанієць О. Нашестя саранчі та їх вплив на життєдіяльність населення українських земель XVI–XVIII ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 19–37. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kompaniets>

НАШЕСТЯ САРАНЧІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI–XVIII СТ.

Анотація. Метою статті є аналіз задокументованих у джерелах відомостей щодо нашестя саранчі на українські землі у XVI–XVIII ст., оцінка їх періодичності та впливу на соціально-економічне життя населення; дослідження практик, пов'язаних із прогнозуванням, запобіганням та боротьбою аграрного суспільства проти стихійного лиха.

Наукова новизна. У статті виявлено та проаналізовано повідомлення у писемних джерелах щодо нашестя саранчі на українські землі у XVI–XVIII ст., з'ясовано їх періодичність та вплив на соціально-економічне життя українського ранньомодерного аграрного суспільства.

Висновки. На підставі вивчення широкої джерельної бази укладено найбільш повний реєстр задокументованих випадків нашестя саранчі на українські землі в XVI–XVIII ст. Досліджено специфіку вживання номінацій на позначення саранчі у писемних джерелах XVI–XVIII ст. Виявлено писемні відомості щодо масштабу збитків і території, вражених стихійним лихом. Уявлення людини ранньомодерного часу щодо природи стихійних лих запропоновано визначити, як комбінацію ірраціональних та раціональних поглядів. Проаналізовано різні за ступенем ефективності методи попередження та боротьби із нашествями саранчі на українських землях ранньомодерної доби.

Обґрунтовано філософські засади «disasters history» — історії стихійних лих, основою яких є пошук закономірностей між «викликами» природи та пошуками людиною в різні історичні епохи адекватних «відповідей», які б забезпечили їй виживання та успішне відновлення після катаклізму.

Ключові слова: стихійне лихо, нашествя саранчі, хліб, продовольство, селянство, аграрне суспільство, сільське господарство, екологічна історія.

Постановка проблеми.

Людська історія, за влучним висловом Дж. МакНіла, «завжди розгорталася і буде розгортатися в межах біологічного та фізичного контексту, який сам теж розвивається»¹. З цього випливає, що історія людства є невід’ємною від історії природи. Інакше кажучи, сучасна історична наука вже не може замикатися на формулі М. Блока як «наука про людей у часі», а має бути скоригована у вигляді «науки про соціоекосистеми у часі».

«Виклики» природи, перед якими на різних етапах історії опинялася людина, підштовхували до пошуків адекватних «відповідей». Одним із таких викликів, особливо небезпечних для виживання традиційного аграрного суспільства, були надзвичайні явища природи: екстремальні метеорологічні явища (екстремальні холод або спека, потужні зливи, снігопади, заметілі, бурі, град, блискавка, повернення холодів у період вегетації рослин); надзвичайні астрономічні (метеорити, комети, сонячні і місячні затемнення) та оптичні явища (веселка, гало, паргелій, глорія, світлові стовпи, «вінці» навколо Сонця і Місяця); надзвичайні гідрологічні явища (повінь, повідь, посуха); нашествя саранчі та інших шкідників, епізоотії та епіфітії, що приносили з собою неврожаї і голод; епідемії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Складовою «екологічного повороту» в новітній історичній науці є «disasters history» — історія стихійних лих, предметом якої є відомості про стихійні лиха минулого, їх вплив на соціально-економічне, політичне та духовне життя людей, методи прогнозування і попередження катаклізмів, заходи щодо подолання їх наслідків.

Наукове вивчення історії стихійних лих, що вражали територію сучасної України, бере свій початок на рубежі XIX–XX ст. у працях Д. Багалія² та І. Крип’якевича³. У новітній історіографії окремі аспекти історії стихійних лих, зокрема й нашествя саранчі на українських землях, вивчали О. Воловик⁴, І. Ворончук⁵, Н. Кравченко⁶, Е. Острась⁷. Заслуговує також уваги стаття польського історика П. Дашкевича, присвячена проблемі нашествя саранчі в історії Речі Посполитої⁸.

Окремої уваги в історіографії питання заслуговує досвід укладання хронік надзвичайних явищ природи, котрі частково стосуються українських земель. У цьому контексті відзначимо публікації Є. Борисенкова та В. Пасецкого⁹, С. Намачинської¹⁰, А. Валавендера¹¹. Створені

1 МакНилл Дж. Р. О природе и культуре экологической истории. Человек и природа: экологическая история / под общ. ред. Д. Александрова, Ф. Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 2008. С. 24.

2 Багалей Д.И. Стихийные бедствия и борьба с ними в России в старину. Исторический вестник. СПб, 1892, Т. 47. № 1. С. 177–195; Багалей Д.И. Стихийные бедствия и борьба с ними в Слободской Украине. Багалей Д.И. Очерки из русской истории. Том 2. Харьков, 1913. С. 80–103.

3 Крип’якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. Вісник природознавства. 1928. № 3–4. С. 183–195.

4 Воловик О. Нашествия саранчи на территории Восточной Европы XVIII в. Специфика восприятия, экономическое и социокультурные последствия. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2014. С. 19–26.

5 Ворончук І. О. Населення Волині в XVI–першій половині XVII ст. : родина, домогосподарство, демографічні чинники. К. : 2012. 712 с.

6 Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст. Український історичний збірник. 2019. Вип. 21. С. 192–205.

7 Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Донецьк : ДонНУ, 2003. 80 с.

8 Daszkiewicz P. Plagi szaranczy w dawnej Rzeczypospolitej. Zeszyty Historyczne. 2001, nr 136. S. 198–202.

9 Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. Л. : Гидрометеиздат, 1983. 241 с.; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетия летопись необычайных явлений природы. М. : Мысль, 1988. 522 с.; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Летопись необычайных явлений природы за 2,5 тысячелетия. СПб. : Гидрометеиздат, 2002. 536 с.

10 Namaczynska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow, 1937. 234 s.

11 Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. T. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy. Lwow, 1932. 112 s.; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. T. 2. Zniszczenia wojenne i pożary. Lwow, 1935. 391 s.

вищезгаданими авторами реєстри далекі від повноти, проте є достатньо репрезентативними, аби дійти висновків про суттєвий вплив надзвичайних явищ природи на життєдіяльність людей минулого.

Мета статті.

Метою статті є аналіз задокументованих у джерелах відомостей щодо нашествя саранчі на українські землі у XVI–XVIII ст., оцінка їх періодичності та впливу на соціально-економічне життя населення; дослідження практик, пов'язаних із прогнозуванням, запобіганням та боротьбою аграрного суспільства проти стихійного лиха.

Виклад основного матеріалу.

Першочергово розглянемо специфіку вживання номінацій на позначення саранчі в писемних джерелах XVI–XVIII ст. Найчастіше ці комахи іменуються поняттями «саранча», «сарана», «шаранча». Семантику масштабу природного лиха, його катастрофічних наслідків, а також страху людей передають атрибутиви «великі полки саранчі»¹², «саранча незвичайної величини»¹³, «саранча велика»¹⁴. Красномовною ілюстрацією цього є гіперболізований опис Йоахимом Єрличем нашествя саранчі на Київщині, Поділлі та Брацлавщині у 1645 р., за словами якого, комахи «аж гаї березові, дерева ломили, з корінням вивертали різні дуби, на котрих тільки сіли»¹⁵. Переміщення саранчі автори нерідко порівнювали з хмарию, здатною закривати сонце. Так, у 1541 р. саранча, що з'явилася на Галичині, «своєю густотою закрила світло сонця на цілому просторі»¹⁶; 1542 р. вона «немов хмара, закривала людям світло сонця»¹⁷; 1612 р. саранча «закрила величезною кількістю сонце»¹⁸; 1690 р. на Самбірщині «саранча йшла така густа, що хмари закривала»¹⁹. Промовистим є опис наслідків нашествя саранчі на Поділля та Галичину в 1711 р.: «поля виглядали як вижаті і виголені. Виїдала все, що зустріла, висушувала землю самим своїм дотиком і жовчевою, гострою слиною, бо як гризне, випускає багато її з рота»²⁰.

Неодноразово зустрічаємо порівняння роїв саранчі з військом. Самійло Величко, підкреслюючи масштаб грізної стихії у 1690 р., зауважив, що саранча «ішла через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів»²¹. Інші джерела констатують, що того ж 1690 р. «полки саранчі напали»²², «саранча йшла як військо полками»²³. 1711 р. саранча «летіла полками» на Поділлі, біля Львова, Ярослава, а також у Литві²⁴. Ймовірно, джерелом таких порівнянь слугував сюжет із Біблійної Книги приповістей Соломонових (30:27): «немає царя в сарани, — але вся вона в строї бойовому виходить»²⁵.

У текстах досліджуваного періоду у зв'язку з нашествям саранчі здебільшого зустрічаються словосполучення «саранча була»²⁶, «саранча ішла / вийшла»²⁷, «йшла колодою»²⁸, «саранча винищила / пожерла / поїла [збіжжя]»²⁹, «саранча напала»³⁰, «саранча робила спу-

12 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184

13 Там само. С. 184–185

14 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 94; Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 75.

15 Лїтопись Іоахима Ерлича (1620–1673 гг.). Южнорусские летописи / Под ред. О. Левицкого. К., [1916?]. С. 86

16 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184–185

17 Там само. С. 185

18 Зіморевич Б. «Потрійний Львів. Leopold Triplicis» / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. Львів : «Центр Європи», 2002. С. 143

19 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

20 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189

21 Там само. С. 187.

22 Там само. С. 187.

23 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

24 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189

25 Топачевський А. З Божого саду. Рослини і тварини у Святому Письмі. К. : Веселка, 2016. С. 61.

26 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 97; Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 62. Л., 1904. С. 2.

27 Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 77.

28 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. Записки НТШ у Львові. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 478.

29 Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. С. 220

30 Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. С. 278–279

стошення»³¹, «саранча багато шкод починила»³², «вчинила велику шкоду»³³, «випасла посіви»³⁴, «попсувала збіжжя, потравила ярину і вчинила дорожнечу»³⁵, «саранча була... мало не по всьому світу»³⁶.

Писемні джерела зберегли й більш конкретні відомості про масштаби лиха і територію, потерпілу від саранчі. Так, у 1541 р. саранча, що прийшла з Валахії, «займала дві милі вздовж і густо на лікоть; вона пожерла все довкола аж до Львова, майже на 60 миль»³⁷. У 1645 р. на околицях Новгород-Сіверського з'явилася саранча, що «вкрила землю на чотири дюйми і наповнила будинки, стайні й льохи»³⁸. У 1690 р., за повідомленням Межигірського літопису, «саранча велика йшла проздовж цілого місяця серпня більш як на сто миль ушир»³⁹, а митрополит Лев Кишка, описуючи те саме лихо, зауважив, що саранча була «на миль 20 вшир»⁴⁰. 1710 р. поблизу Глинян на Галичині саранча «на три милі поширилася»⁴¹.

На нашу думку, закономірність сприйняття стихійних лих людиною ранньомодерного часу полягає у наявності ірраціонального та раціонального підходів, які, зауважимо, не завжди заперечували одне одного. Так, ірраціональний підхід представлений народним (відзначається великою варіативністю, містичним світобаченням, зверненням до архаїчних магічних практик) та релігійним тлумаченням стихійного лиха, зокрема, його природи. Водночас у межах раціонального підходу розрізняємо донаукове та наукове тлумачення катаклізмів.

Прикладом ірраціонального народного тлумачення є повідомлення про нашествя саранчі у 1648 р., в якому йшлося про те, що «на початку козацьких і татарських воєн саранчу бачили на тих місцях, де були бої, в такій силі, що як сіла, закривала по дорогах копита коней. Дивне й це, що селянський бунт не зайшов далше, як дійшла саранча; не долетіла вона до Любліна і вернулася назад на схід, звідки прилетіла»⁴².

Ірраціональним поясненням з релігійних позицій є міркування Бартоломея Зіморевича, який, описуючи нашествя саранчі на Галичині у 1612 р., називає її «слухняним зняряддям гніву Божого»⁴³. Схожим чином причину нашествя саранчі неодноразово пояснював Самійло Величко. Він вважав, що 1645 р. лихо трапилося «з божого допущу через гріхи наші була по всій Україні»⁴⁴. Гійом де Боплан, який у 1645–1646 рр. став свідком нашествя саранчі, також порівнював її з «лихом, яке наслав Господь у давні часи на Єгипет»⁴⁵. У 1690 р. Господь, на думку Самійла Величка, «гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив ... на малоросійську Україну велику кількість саранчі», яка 1 серпня, знов-таки, «за божим допущом» налетіла на територію Полтавського полку⁴⁶.

У текстах XVI–XVII ст. зустрічаються непоодинокі згадки про сакральні написи, які люди, начебто, бачили на крилах саранчі. Наприклад, у повідомленні про нашествя саранчі 1690 р. Самійло Величко помістив історію про те, що «в Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великій

31 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 418

32 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 367

33 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 389

34 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 186

35 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 151

36 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

37 Там само. С. 184–185

38 Швеє Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 64.

39 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 369

40 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

41 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

42 Там само. С. 186.

43 Зіморевич Б. «Потрійний Львів. Leopoldis Triplex» / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. Львів : «Центр Європи», 2002. С. 143

44 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 389

45 Боплан Г. Л. де. Опис України. Львів : Каменяр, 1990. С. 85

46 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 678–679

кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано — «гнів», а на другому — «божий», аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту»⁴⁷. Там само Самійло Величко повідомляє, що на крильцях саранчі, яка налетіла на Україну 1690 р., було видно «певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: «іґа Deі», тобто «гнів божий»...»⁴⁸.

У ранньомодерній Україні такі непоодинокі асоціації саранчі з проявом Божого гніву не випадкові. У них вбачаємо аналогії з описаним у П'ятикнижжі нашествям саранчі, що виступає восьмою карою, насланою Господом за відмову фараона відпустити з рабства євреїв: «І найшла саранча на всю єгипетську землю ... І поїла вона всю земну траву та увесь плід дерева, що град позоставив. І не зосталось ніякої зелені ані на дереві, ані на польовій рослинності в усім єгипетським краї» (Вихід, 10:14–15). Ототожнення саранчі з проявом Божого гніву зустрічаємо вже в «Природничій історії» Плінія Старшого у I ст. н.е. Як свідчить античний автор, «народи завжди зі страхом очікували цього лиха, згубного для плодів земних; люди сприймали наліт саранчі як невідворотну стихію, подібну до землетрусу чи буревію ...»⁴⁹.

Спроби раціонального донедаунського тлумачення містяться в повідомленнях про нашествя саранчі 1650–1651 рр. Так, зазимувавши в Україні, саранча «випустила насіння, від якого її на весну ще більше родилася»⁵⁰. Прикметно, що Самійло Величко поруч із провіденціалістським тлумаченням стихійного лиха намагається пояснити його природу раціональними аргументами: «Треба на минуле літо стерегтися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множитья немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини»⁵¹. У Рогатинському повіті на Галичині у 1708 р. саранча з'явилася «біля сіл Кунашів, Сернки і інших з залишеного насіння, що перетривало в землі через зиму», а навесні 1709 р. вийшла «мала чорнява саранча, зайняла простір півтори млі, готова випасти все, що зустрінула»⁵². Той факт, що саранча розмножується шляхом відкладання яєць в ґрунт або листя на землі, вочевидь, був добре відомий населенню українських земель ранньомодерної доби. У 1710 р. на Київщині та Стародубщині від залишеної комахами «ікри» саранча «родилася ще через два роки і шкоди чинила також»⁵³. На Волині на початку 1711 р. саранча, що прилетіла в серпні попереднього року і «до коріння винищила збіжжя», не змогла розплодитися через сильний мороз, який знищив відкладені яйця⁵⁴.

На донедаунському етапі, щонайменше від другої половини XVII ст., маємо справу з досить точними уявленнями людей про біологію саранчі та стадії її розвитку. Так, Гійом де Боплан зауважив: «Якщо ж сарана лишається... до осені, до місяця жовтня, часу свого вимирання, то кладе кожна до 300 яєць, з яких виводяться наступної весни при спекотливій погоді нові комахи. Їх з'являється в три рази більше. Але коли вони вилуплюються і в той час випадають дощі, то сарана гине і в той рік можна її більше не боятися...»⁵⁵. У 1711 р. повідомлялося про нашествя «літучої» й «пішої» саранчі у Малій Росії⁵⁶. Того ж року на Поділлі люди спершу спостерігали «саранчу дуже густу, ще без крил», а згодом — «летючу саранчу»⁵⁷.

47 Там само. С. 678–679

48 Там само. С. 678–679

49 Топачевський А. З Божого саду. Рослини і тварини у Святому Письмі. К. : Веселка, 2016. С. 261

50 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 186.

51 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 678–679

52 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

53 Там само. С. 188.

54 Там само. С. 188.

55 Боплан Г. Л. де. Опис України. Львів : Каменяр, 1990. С. 85

56 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 56; Швец Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 76.

57 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 57–58; Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

Джерела визначають декілька шляхів потрапляння саранчі на українські землі. Так, у 1527 р. хмари саранчі пригнав «нагальний вітер з Туреччини»⁵⁸, а 1536 р. її було занесено вітром «від Чорного моря»⁵⁹. Гійом де Боплан констатував, що саранча на українські землі зазвичай приноситься східним вітром «з боку Татарії», східним землям якої (Черкесія, Абхазія та Мінгрелія) властива суха весна, що сприяє розмноженню саранчі⁶⁰. Межигірський літопис повідомляв, що у 1690 р. саранча налетіла, на думку одних, «зі сходу, з моря Хвалинського» (Каспійського), а «інші повідали, що з лісів сибірських і від Синьої орди»⁶¹. У 1710 р. саранча, за спостереженням очевидців, прилетіла від Чорного моря⁶².

Зауважимо, що швидкість переміщення саранчі залежить від багатьох факторів: напрямку і швидкості вітру, температури та вологості повітря тощо. А. Герштекер, який у 1879 р. опублікував працю, присвячену цим комахам, вказав на відсутність єдиної точки зору вчених на питання швидкості переміщення саранчі. За різними даними, вона може сягати від 0,5 км / год до 24 км / год⁶³.

Серед руйнівних наслідків нашествя саранчі майже завжди джерела першочергово називають збитки, завдані сільськогосподарським культурам, та викликану цим дорожнечу на продовольчі товари. Разом із тим непоодинокими є повідомлення про падіж худоби, що наставав після нашествия саранчі. Так, у 1536 р. через те, що саранча «пасовиська позаражувала», трапилася «незвичайна зараза на худобу»⁶⁴. У 1583 р. у загоні Самійла Зборовського після зустрічі з хмарию саранчі на Запорозжі загинуло до 300 коней⁶⁵. З нашествиям саранчі також пов'язується значний падіж худоби на Харківщині у 1744–1745 рр.⁶⁶.

Людські помешкання також зазнавали ушкоджень від саранчі. Зокрема, у 1748 р. джерела фіксують випадки, коли саранча погризла соломі на дахах будинків⁶⁷. Дискомфортні відчуття, які у місцевого населення викликало нашествя цих комах, промовисто описав Гійом де Боплан: «У повітрі її було стільки, що я у своїй кімнаті не міг їсти, не запаливши свічки. Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погреби. Я спробував палити гарматний порох із сіркою, щоб її відігнати, але усе це було ні до чого, бо як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину, інша вилітала, безперервно кружляючи повсюди. Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них. Та це ще нічого, бо ці тварюки не давали жодного перепочинку і тоді, коли хотілося їсти, і надумавши розрізати на тарілці кусень м'яса, ти різав водночас і сарану, а заледве відкривав рота, щоб піднести до нього шматок м'яса, треба було одразу виплюнути сарану. Зрештою, найдосвідченіші втрачали рівновагу від такого громаддя... Навіть коні ступали по ній з великим страхом, лише добре підхльоснуті нагайками, напорошували вуха, хропли. Коли колеса наших возів і копита наших коней розчавлювали цих комах, від них ішов такий гідкий сморід, який вражав не тільки ніс, а й мозок. Щодо мене, то я цього смороду витримувати не міг, не промивши спершу носа оцтом, а далі не тримаючи і не нюхаючи постійно змочену ним хустинку»⁶⁸.

Тексти XVI–XVIII ст. містять описи різноманітних форм і засобів, які використовувало населення українських земель для захисту від нашествия саранчі та боротьби з нею. Наприклад, у 1690 р. Самійло Величко згадує, що козаки палили саранчу соломомою, а коли вона прилітала

58 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184

59 Там само. С. 184–185

60 Боплан Г. Л. де. *Опис України*. Львів : Каменяр, 1990. С. 85

61 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 369.

62 Швеє Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 76; Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

63 Герштекер А. Саранча. Одесса, 1878. С. 47–48.

64 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184–185

65 Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. С. 278–279.

66 Харківський літопис (1719–1780). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 348.

67 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 190–191

68 Боплан Г. Л. де. *Опис України*. Львів : Каменяр, 1990. С. 86

в інший край, «то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють зблизька з гармат, брязчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше»⁶⁹. У 1708 р. на Рогатинщині селяни також докладали різноманітних заходів «щоби пажирлива біда не пішла далі». Вони «підпалювали розкидену соломку, де саранча у більшому числі, топтали її кінцями, на знищення комах копали ями і рови. Але часто бачено, що ці піші полки перепливали через стави, перебивалися через усякі перешкоди, а потім, як дістали крила, пішли широко і на миль від Львова стали, всюди несли із собою знищення засівів, трави і збіжжя. Селяне збиралися разом у великій силі і вистрілами з пушок, страшним криком, дзвоненням у різне залізя — проганяли цю шкідну комашню поза межі своїх піль»⁷⁰. У 1748 р. селяни Любешова на Волині відстрашували саранчу «биттям у дзвони і криками»⁷¹. Того ж року на Слобожанщині в поля було виведено козаків, які знищували саранчу закопуючи її в ями та вбиваючи⁷². В околицях Стрия у 1748 р. місцеві жителі практикували хресний хід проти саранчі: «як побачив... священник і люде, що пускається на стрийську царину [поле], обернулися з процесією навпроти неї спішно ідучи з набоженством і та саранча з божого десперменту вернулася на дуброву»⁷³. У 1749 р. за допомогою вогню селяни боролися із молодістю («пішою») саранчею в Галичині⁷⁴.

Отже, в арсеналі методів боротьби людини ранньомодерного часу із саранчею, поруч із засобами сумнівної ефективності, були і досить успішні методи, які неодноразово будуть популяризувати ентомологи та уряд в XIX ст.⁷⁵. Найбільш дієвими серед описаних практик вважаємо такі: 1) випалювання ділянок, вражених саранчею, якщо та перебуває на третій-четвертій стадіях личинкового розвитку, тобто не здатною до польоту, а пересувається стрибками; 2) вигін на поля худоби для витоптування комах та їх яєць; використання тварин-природних ворогів саранчі; 3) переорювання восени ділянок землі, на яких саранча відклала яйця, для того щоб дощі та мороз знищили майбутнє потомство.

Таким чином, констатуємо, що наприкінці XVII–у XVIII ст. населення українських земель було досить добре обізнане з біологією саранчі та володіло арсеналом досить дієвих методів боротьби з нею. Однак не потрібно переоцінювати роль цих знань, оскільки масштаб цього стихійного лиха не дозволяв, та й не завжди дозволяє у наш час співмірно йому протидіяти.

У межах XVI–XVIII ст. нами виявлено та включено до реєстру 40 років, що супроводжувалися задокументованими випадками нашеств'я саранчі на українських землях. Нижче подаємо найбільш повну, порівняно з публікаціями Ф. Кеппена⁷⁶, І. Крип'якевича⁷⁷, С. Намачинської⁷⁸ й А. Валавендера⁷⁹, хроніку писемних свідчень про це стихійне лихо.

1527 р. «Нагальний вітер з Туреччини до Польщі приніс дуже великі полки саранчі, була краски золотої і сірої, мала по четверо крил» (Г. Рачинський, «*Historia naturalis*»)⁸⁰.

1536 р. «Вітер від Чорного моря такі хмари саранчі пригнав на Поділля, що на 20 миль довкола все пожерли, пасовиська позаражували, з чого була незвичайна зараза на худобу... Нарешті в місці листопаді, знищена силою морозу, спричинила страшний сморід» (Г. Рачинський, «*Historia naturalis*»)⁸¹.

69 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречетень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К.: Дніпро, 2006. С. 678–679

70 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

71 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 179.

72 Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. Харьков, 1882. С. 108

73 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 180–181

74 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 183.

75 Герштеккер А. Саранча. Одесса, 1878. 138 с.

76 Кеппен Ф. О саранче и других вредных прямокрылых из семейства Acridiidae, преимущественно по отношению к России. Труды Русского энтомологического общества. Т. V. СПб, 1870. 352 с.

77 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 183–195.

78 Namaczynska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow, 1937. 234 s.

79 Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. T. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow, 1932. 112 s.; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. T. 2. Zniszczenia wojenne i pożary. Lwow, 1935. 391 s.

80 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184.

81 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184–185

1541 р. а) «В такій силі була саранча у Волощині, що займала дві милі вздовж і густо на лікоть та своєю густотою закрила світло сонця на цілому просторі; вона пожерла все довкола аж до Львова, майже на 60 миль» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)⁸².

б) «Саранча була велика...»⁸³.

1542 р. а) «Була саранча велика...»⁸⁴.

б) «Саранча на [свято] Матері Божої»⁸⁵.

в) «Під кінець літа з Литви через Польщу, Шлезьк [Сілезію] і Місню саранча незвичайної величини, в нечуваній кількості прилетіла до Німеччини, збіжжя, трави виїла. Летіла у повітрі, збита на висоту списа, що часом, немов хмара, закривала людям світло сонця, і на полях, де осіла, лежала на висоту ноги і вище зібрана і столочена» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)⁸⁶.

1548 р. «Саранча була на Успіння Богородиці» (Руська кройника)⁸⁷.

1549 р. «Саранча була» (Руська кройника)⁸⁸.

1579 р. «Саранча була»⁸⁹.

1583 р. «На запорозькі степи напала сарана; Самійло Зборовський, власник міста Золочева Львівського повіту, який саме тоді йшов із загоном польської шляхти по Дніпру для з'єднання з запорозькими козаками... нижче острова Хортиці на Дніпрі зустрів хмару саранчі, від якої у нього загинуло до 300 коней і попухло багато народу» (за П. Кулішем)⁹⁰.

1603 р., 16 серпня. «Ішла саранча»⁹¹.

1612 р. а) «Саранча велика вийшла була до Польщі»⁹².

б) «З'явилася саранча, яка винищила все збіжжя»⁹³.

в) «В тому ж році зробила саранча великі спустошення»⁹⁴.

г) «Сарана, слухняне зняряддя гніву Божого, у половині липня, закривши (величезною) кількістю сонце, десятого серпня знищила львівські поля...»⁹⁵.

1615 р. а) «Саранча велика була, що поїла гречки і проса»⁹⁶.

б) «На початку літа саранча була всюди велика: в Польщі, в Литві, на Україні»⁹⁷.

1645 р. а) «Велика саранча йшла мимо Переяслава і очерет поїла, і береззя, овес на нивах та інших шкод багато починила в полі»⁹⁸.

б) «З божого допусту через гріхи наші була по всій Україні велика саранча, і вчинила вона велику шкоду людям у хлібі»⁹⁹.

в) «Саранча дуже велика так у Київщині, як і довкола Брацлава на Поділлі, що аж гаї березові, дерева ломили, з корінням вивертали різні дуби, на котрих тільки сіли»¹⁰⁰.

г) На околицях Новгород-Сіверського саранча покрила землю майже на чотири дюйми і наповнила будинки, стайні і погребі» (за М. Рклицьким)¹⁰¹.

1647 р. «Саранча велика була»¹⁰².

82 Там само. С. 184–185

83 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 94.

84 Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 75.

85 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 185

86 Там само. С. 185

87 Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 62. Л., 1904. С. 2

88 Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 62. Л., 1904. С. 2

89 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 97.

90 Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. С. 278–279.

91 Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 77.

92 Львівський літопис М. Гунашевського. Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 268.

93 Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. С. 220.

94 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 418.

95 Зіморевич Б. «Потрійний Львів. Leopold Triplex» / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. Львів : «Центр Європи», 2002. С. 143.

96 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 100.

97 Швеє Г. І. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 61.

98 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд. вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 367.

99 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 389.

100 Літопис Іоахима Ерича (1620–1673 гг.). Южнорусские летописи / Под ред. О. Левицкого. К., [1916?]. С. 86.

101 Швеє Г. І. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 64.

102 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 185

1648 р. а) «На початку козацьких і татарських воєн саранчу бачили на тих місцях, де були бої, в такій силі, що як сіла, закривала по дорогах копита коней. Дивне й це, що селянський бунт не зайшов далше, як дійшла саранча; не долетіла вона до Любліна і вернулася назад на схід, звідки прилетіла» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ¹⁰³.

б) «Саранча на подоби густих хмар появилася на гірському тракті і біля села Медики [Перемишльський повіт] з великою шкодою» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ¹⁰⁴.

в) «Жита колода по 60 зол. була. Того року і наступуючого саранча була, а 1650 згинула» ¹⁰⁵.

г) «Перед приходом козаків після пилявецької [битви] в тутешні краї, саранчі незлічимо число з України летіла, котра збіжжя на Волині і навколишніх землях вщент повиїдала. По тім велика дорожнеча наступила, тому що на зиму нічого не було сіяно» ¹⁰⁶.

1649 р. «Саранча велика була і збіжжя попсувала, дорожнеча велика була і на хліб, і на сіль, і на сіно» ¹⁰⁷.

1650 р. «В тім році при погубнім положенню для Польщі була ще й саранча немала, котра спричинила і в самій Україні великі шкоди; вона поїла всі трави і хліб посіяний. Через це в наступну зиму, що трапилася гостра, прокормити скотину було майже неможливо. Притім вона зазимувала в Україні від випущеного насіння її на весну ще більше родилася, і зроблена була тим не мала дорожнеча, від чого люде терпіли велику нужду» (за О. Рігельманом) ¹⁰⁸.

1652 р. «[Саранча] засіви майже усі випасла, спричинила голод по якому наступила й зараза» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ¹⁰⁹.

1685 р., літо. «Саранча велика була» ¹¹⁰.

1688 р. «12 серпня саранча великая била так же усе войско укрила і отвернула понад Дніпром вниз, і 13 серпня знову от городов била, а от Донця знову великая саранча на войско наступила, і усе войско укрила і пошла в татарські поля» ¹¹¹.

1689 р. «Сарана була» ¹¹².

1690 р. а) «Того-таки року літо було дощисте, але, гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив Господь на малоросійську Україну велику кількість саранчі, яка, наплодившись упродовж кількох літ у степах біля Криму, тепер за божим допустом наспіла 1 серпня від Криму в Полтавський полк. І така була вона велика, що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара. Ішла ж вона через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів. Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі невикошені трави виїла дощенту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль, а де йшла превеликими партіями і на землю падала, там наповнював од неї повітря великий сморід, і хоч людям не шкодив, але шкодив худобі, робочим волам та коням, і то так, що багато їх здихало, не мігши стерпіти того смороду. Свині, однак, і птаство надвірне їли її досить і без жодної шкоди нею насичувалися. Перелетівши через Малу Росію за два тижні, удалася на Волинь і в Польщу, так само і в Литву. Певні письменні люди з малоросіян повідали, що на багатьох крильцях її бачили руськими літерами такі два слова: “гнів Божий”. Автор же польської книжки “Економіка”, нововиданої і видрукованої після приходу саранчі, написав про ту саранчу на 111 сторінці таке: В році 1690 з’явилася велика від звичайного саранча в Русі на Україні, а звідти частина її залетіла до Сандомирського краю. Те розширення її з Таврики йде від Криму та з Волох, і була вона така жажлива й густа, начебто хмара, що й сонячне лице затьмила. А де тільки впала на луки, на

103 Крип’якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. Вісник природознавства. 1928. № 3–4. С. 186

104 Там само. С. 186

105 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 103.

106 Namaczynska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Część II. Lwow, 1937. S. 5.

107 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 59.

108 Крип’якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. Вісник природознавства. 1928. № 3–4. С. 186

109 Там само. С. 186

110 Швеє Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 70

111 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 148.

112 Хроніка Павла Полуботка / підгот. до друку, передм. О. Коваленка. Сіверянський літопис. 1995. № 6. С. 107

збіжжя, на городні ярини, на траву, навіть на листя на деревах і в лісах, — виїла все дощенту. Козаки палили її соломою, від неї потім були зарази, як від моровиці, і то аж так, що від того вмирили люди. Тілом своїм вона була шарава, від того й назва їхня йде — шаранча; схожа вона собою на польових коників, тільки довша й більша, з чотирма крильцями, на яких видно певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: “іґа Dei”, тобто “гнів Божий”... Коли прилітає в інший край, то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють зблизька з гармат, бряжчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше. Пан Бог всемогучий оборонив польські краї, бо вона з'явилася на той час, коли люди прибрали з поля збіжжя, татарок однак пошкодила, а де впала на рівну землю, то було її в грубизну тієї маси на півлікті. Треба на минуле літо стерегтися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множитьсся немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини... В Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великій кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано “гнів”, а на другому — “божий”, аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту¹¹³.

б) «Того ж року великая саранча біла на Україні и коло Стародуба на Сівері; прийшла августа 9 и туда наворочала на краї литовськіє, але у Литву не йшла, зостала по Полісю коло Сожа; а тая, що ишла на Київ, то пойшла в Полщу ку Шліонску и поза Дністром, и там на Волиню, коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тут на Україні, коло Ніжина й Чернігова и на Сівері коло Стародуба зазимовала. А барзо ишла широка и московских краєв займала поза Свинском и Комарицкую волость зопсовала, збоже и усю ярину потравила, и жита, которіє застала непожатіє, усе поела, и так учинила дорожнечу у збожжю: жито стало осмачка по золотих три и овес в той же цені, которого и мало било у Сівері, але з України доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли и издыхали и всякое бидло, бо с травою и саранчу пожирали, же и м'ясо їх смерділо саранчею, — и кури и гуси» (Літопис Самовидця)¹¹⁴.

в) «Саранча велика йшла проздовж цілого місяця серпня більш як на сто миль ушир, а взялася, як повідають, зі сходу, з моря Хвалинського, а інші повідають, що з лісів сибірських і від Синьої орди, і йшла аж до Польщі і до землі Венгерської, де вже восени від зимніх вітрів та дощів ледве погинула, і вельми багато шкодила в полі, в недозрілій пашні»¹¹⁵.

г) «Саранча велика йшла кілька тижнів»¹¹⁶.

г) «Була в Польщі шаранча велика барзо, котра великого мору і голоду наробила»¹¹⁷.

д) «Року 1690 саранча була страшна, котра тривала всю осінь. Поїла вівси, гречки, проса, горохи, трави... Жито, хто не встиг заволочити, зараза поїла. Після тої саранчі багато коней, товару, свиней, овець поздохало з голоду, бо всі ліси, болота, поля [п]окрила була і зазимувала. Такої саранчі старі люди не пам'ятають...»¹¹⁸.

е) [19 серпня] «По полудню на поля монастирські прилетіла шаранча, взявшись від Св. Спаса (монастиря) з Дубна названого і хмара крутила аж до вечора, і ночувала на полях монастиря Лаврівського: котра великі шкоди по[в]чиняла. Потім взявшись полетіла до Ліску і по кілька разів розне прибувала. Востатку зась у краї Угорський летіла» (записка на Новому Заповіті у Лаврівському монастирі)¹¹⁹.

113 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки /упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К.: Дніпро, 2006. С. 678-679.

114 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К.: Наукова думка, 1971. С. 151

115 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, житія, повчання ченцям, чуда та ін. /упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К.: Либідь, 2012. С. 369.

116 Туптало Д. Діарій (коротка редакція). Малі українські діарії XVII–XVIII століть /упор. В. Шевчук. К.: Кліо, 2015. С. 125.

117 Ніжинський літопис XVIII століття /упор. М. Корпанюк. Записки НТШ у Львові. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 478

118 Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К.: Наукова думка, 1992. С. 259.

119 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. /сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

є) «Саранча перша» (Солотвинський рукопис)¹²⁰.

ж) «Саранча була велика мало не по всьому світу»¹²¹.

з) «Саранча на миль 20 вшир, а у Волохах миші» (Рукопис митрополита Л. Кишки)¹²².

и) (Стрий) «Шаранча велика на Успіння була до зими»¹²³.

і) «Перед Усікновенням Св. Хрестителя саранча йшла через чотири тижні така густа, що хмари закривала» (Записка із Самбора)¹²⁴.

ї) «На Поділлі, Волинь, Русь, Малопольщу полки саранчі напали. Летіла в такому числі (бачив я це у Львові), що закривала світло, великим шумом наводила страх, з'їдала до коріння не тільки доспілі збіжжя, але й траву та листя дерев — у вересні. Де ці грабіжники стали табором для відпочинку, творили масу густу на пядь. Була чутка, що ця громада налетіла на Бесарабію, або поля буджацьких татар, протягом трьох років нищила засіви, потім відійшла до наших земель, немов міняючи повітря, або уступаючи перед ворожим нападом» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹²⁵.

й) [8 серпня] «Поміж днями Преображення та Успіння, з полудня на північ ішла саранча у великому числі»¹²⁶.

к) [29 серпня] «Саранча у Польщі, особливо у воєводстві Руському [була]»¹²⁷.

л) [15 серпня] «Саранча ішла як військо полками над Яворовом, але без шкоди»¹²⁸.

м) «Саранча прийшла місяця августа» (записка із с. Стрільча)¹²⁹.

н) «Сарана йшла колодою»¹³⁰.

1691 р. «По всій Малій Росії, в Україні, в Польщі, в Литві і в частині Великої Росії показалася сильна саранча, від чого у всякому хлібі була велика дорожнеча, так що осьмуху жита і вівса по 6 гривен купували» (за О. Рігельманом)¹³¹.

1706 р. «Сонце другий раз мінілося перед Вознесінням в середу і саранча йшла другий раз» (Солотвинський рукопис)¹³².

1708 р. «Прилетіли й 1708 р. ватаги саранчі з сторін Волощини через Поділля до Червоної Руси, але що жнива вже майже були покінчені, в зібраному хлібі менше шкоди завдала хліборобам. На Покутті біля сіл Кунашів, Сернки [Рогатинського повіту] і інші з залишеного насіння, що перетривало в землі через зиму, вийшла на весну мала чорнява саранча, зайняла простір півтори млі, готова випасти все, що зустрінула. Ішла вперед, змінюючи місце, а селяне докладали заходів щоби пажирлива біда не пішла далше. І так підпалювали розкидену соломку, де саранча у більшому числі, топтали її кінцями, на знищення комах копали ями і рови. Але часто бачено, що ці піші полки перепливали через стави, перебивалися через усякі перешкоди, а потім, як дістали крила, пішли широко і на миль від Львова стали, всюди несли із собою знищення засівів, трави і збіжжя. Селяне збиралися разом у великій силі і вистрілами з пушок, страшним криком, дзвоненням у різне залізя — проганяли цю шкідну комашню поза межі своїх піль»¹³³.

1709 р. а) [5 серпня] «Велика сарана ішла»¹³⁴.

б) «Саранча першая і виплодилася в Полсци»¹³⁵.

в) «Сонце мінілося третій раз, і саранча» (Солотвинський рукопис)¹³⁶.

120 Там само. С. 228

121 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

122 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

123 Там само. С. 228

124 Там само. С. 228

125 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 187

126 Туптало Д. Діарії (коротка редакція). Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упор. В. Шевчук. К. : Кліо, 2015. С. 127

127 Винницький Ю. Записник митрополита. Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упор. В. Шевчук. К. : Кліо, 2015. С. 192

128 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

129 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

130 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. *Записки НТШ у Львові*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 478

131 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

132 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 32

133 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

134 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. *Записки НТШ у Львові*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 479.

135 Капраль М. Галицький літопис XVIII ст. *Галич*. 2018. Вип. 3. С. 205

136 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 42

- 1710 р. а) [Київ] «Саранча йшла» (Літопис В. Ясинського)¹³⁷.
б) [Київ] «Саранча йшла» (Літопис Й. Кроковського)¹³⁸.
в) «Саранча на Україні»¹³⁹.
г) «Того ж року саранча велика від моря летіла на північ і трави і збіжжя в Україні поїла»¹⁴⁰.
г) «Саранча була велика по всій півночі і Задніпру»¹⁴¹.
д) «Саранча велика летіла від Чорного моря на північ і траву, і хліб у Малоросії поїла» (В. Рубан, «Краткая летопись Малыя России»)¹⁴².
е) «Саранча була друга»¹⁴³.
є) «[Саранча] напала на Волинь в останніх днях серпня і до коріння нищила і не доспіле збіжжя, але і свіжо засіяне і таке, що ледве виростало у стебло, потім, як залишила яєчка, знищив її мороз (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁴⁴.
ж) «Саранча також біля Глинян [Галичина] на три милі поширилася, не тільки збіжжя, листя з дерев, але й тростину в воді пооб'їдала»¹⁴⁵.
з) «Того ж року саранча велика через Київ ішла: звідси майже по всій Малоросії поширилася і на сіверянських сторонах в Стародубщині була і шкоди великі на хлібі починила; а від ікри її родилася ще через два роки і шкоди чинила також»¹⁴⁶.
1711 р. а) «Саранча літуча й піша всюди в Малій Росії була і багато пошкодила через кілька років»¹⁴⁷.
б) «Того ж року зараз з весни саранча дуже густа ще без крил на Поділлі явилася і дуже збіжжя ще зелене попсовала, так дуже що і люде з Поділля різні до гір волоклися, для того, що саранча хліб попсовала. А у нас явилася вже летюча саранча, перша, але нечувано густа, дня 3 і 4 серпня і дуже шкодила збіжжю і городам»¹⁴⁸.
в) «Саранча була в Польщі, що з України в руські і подільські краї примандрувала»¹⁴⁹.
г) «Тоді ж і саранча була»¹⁵⁰.
г) «З насіння, залишеного в землі, зродилася нова [саранча] і робила звичайні шкоди. Біля Полонного [Волинь] хати селян так наповнила, що ледве дозволяла їсти, або відпочивати» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵¹.
д) «На Поділлі, на Русі біля Львова, Ярослава, на Литві біля Берестя, Слуцька, Несвижа і ин. [саранча] летіла полками, все так обгризла 1711 р., що поля виглядали як вижаті і вигорені. Виїдала все, що зустріла, висушувала землю самим своїм дотиком і жовчевою, гострою слиною, бо як гризне, випускає багато її з рота» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵².
1712 р. а) «7 серпня 1712 р. [поблизу Кам'янця на Поділлі] бачили, як полки саранчі перелітали і нищили всякі плоди та залишили так багато гною, що треба було ціле місто чистити. Вона ж на подобу густих хмар перелітала до Львова і Ярослава протягом 4 годин. В холмській землі деякі подорожні бачили незвичайне видовище, а саме величезну ватагу саранчі, в якій дорослі летіли і несли на собі ніжне потомство. Мешканці села Люча (Lutcza) на Підгір'ю [Печеніжинський повіт] бачили, як полки тих комах летіли на ширину пів милі,

137 Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII в. Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. тр. / В. Я. Борщевский (отв. ред.). Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 39

138 Там само. С. 40

139 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 48

140 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

141 Швеґ Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 76

142 Там само. С. 76

143 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 46

144 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

145 Там само. С. 188.

146 Там само. С. 188.

147 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 56

148 Там само. С. 57–58

149 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

150 Хроніка Павла Полуботка / підгот. до друку, передм. О. Коваленка. Сіверянський літопис. 1995. № 6. С. 108

151 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

152 Там само. С. 189.

протягом 24 годин (не без кількох перестанків) та попрямували на Краківське воєводство...» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵³.

б) «Саранча йшла остання» (Літопис В. Ясинського)¹⁵⁴.

в) «Саранча йшла остання» (Літопис Й. Кроковського)¹⁵⁵.

г) «Року божого 1712 дня 14 серпня велика сила саранчі наступила на місто Львів о першій годині пополудні»¹⁵⁶.

1713 р. «Насіння саранчі 1713 р. знаходилося на полях Руси [Галичини], з котрого нова саранча зродилася. Насіння зложене в осени, як трапляється лекша зима, переховується, але стистена кріпким і довготривалим морозом, гине» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵⁷.

1719 р. «В Немирові [Рава-Руський повіт] і в місцях недалеко від Львова, випасала засіви і ін. В однім воєводстві нашого королівства саранча, летючи в інші місця, переносила молоде покоління, що сиділо їй на хребті — бачив це побожний муж з чина єзуїтів, що був у дорозі. Біля Чернихова, міста в Польщі, саранча пожерла хлопця, якого залишили в полі (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵⁸.

1743 р. «Саранча була»¹⁵⁹.

1748 р. а) [14 липня] «З'явилися хмари саранчі, що закрили сонце. Саранча опустилася на землю і знищила хліби, трави і, навіть, листя на деревах. Люди примішували в їжу жолуді і листя тополі. Від цього виникали хвороби, які часто мали смертельний кінець. Також від голоду падала худоба»¹⁶⁰.

б) [1 серпня] «Саранча вийшла»¹⁶¹.

в) «В Малуросію сарана ішла і много хліба поїла, також аж до 1750 бил голод на хліб»¹⁶².

г) «Саранча лютувала в Малоросії та на Україні. Виведені в поле козаки слобідських полків знищували її, закопуючи в ями та вбиваючи»¹⁶³.

г) «По весні, в травні місяці, саранча тут [в Україні] виплодилась і хліба багато пожерла, від чого виникла дорожнеча і змусила убож [вбогих людей] їсти лободу, бруньки, м'якини і березовий лист»¹⁶⁴.

д) «Превеликий од саранчі, а по містах і через неврожай почався голод справді з літа, аж лободу, гниле дерево та інше незвичайне в їжу вживали»¹⁶⁵.

е) «Того ж року і дня 24 липня, години третьої з полудня саранча третя летіла через місто [Стрий та околиці Стрия], вище домів під замок, де опала на опусті на тростину, повалила до землі, і царини, де упала пошкодила; за тою саранчею гонячи тумул великий летів бузьків понад місто, за саранчею гнався; та полетіла понад Дуліби. Того ж дня о годині п'ятій з полудня саранча четверта летіла від півночі велика туманами через Угорське село, на Пукиничі, поза ліс вівнянський; і в той час виходили з процесією з Благовіщення, чекали на полі з дві години, щоби не приспіла на стрийські царини, а як вже не видно, куди крутилася, вернулася процесія назад. Не доходячи Ланів, та саранча вернулася на село Дубровляни, де вже і над двором була дубровлянським. Як побачив це священник і люде, що пускається на стрийську царину, обернулися з процесією навпроти неї спішно ідучи з набоженством і та саранча з божого десперменту вернулася на дуброву, трактом на Береги»¹⁶⁶.

153 Там само. С. 189.

154 Мыщык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII в. Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. тр. / В. Я. Борщевский (отв. ред.). Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 39

155 Там само. С. 40

156 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 64

157 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

158 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

159 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 336

160 Шипович І. Летопись Винницкого капуцинского монастыря. Каменец-Подольский, 1902. С. 20

161 Капраль М. Галицький літопис XVIII ст. *Галич*. 2018. Вип. 3. С. 205

162 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. *Записки НТШ у Львові*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 482.

163 Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. Харьков, 1882. С. 108

164 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 178

165 Сулимівська хроніка (1651–1749). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 310

166 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 180–181

є) «[Саранча] прийшла від південної сторони на Україну, розійшлася через Польщу і Литву по Європі. Де запала на попас у південь, там зробила менше шкоди, де на ніч, там значно більше, бо відлітала щойно рано, як роса опала. Простягала хмарою грубо від землі на 50 ліктів. Восени обгризла стерні і солону по дахах. Була тоді в Польщі через три роки»¹⁶⁷.

ж) «Саранча тривала в литовському краю аж до Різдва... Треба було збіжжя ярині, хоч недозрілі, нагло збирати»¹⁶⁸.

з) «Того ж року саранча була майже по всьому світі і рік посушливий»¹⁶⁹.

и) «Посуха і саранча була» (Записка із с. Добеславець Коломийського повіту)¹⁷⁰.

і) «Саранча йшла»¹⁷¹.

ї) [29 серпня] «З півдня налетіла саранча. Її хмари зайняли в ширину понад 10 миль і закрили сонце. Саранча опустилась на землю і спричинила багато шкоди» (Літопис Вінницького капучинського монастиря)¹⁷².

й) «Саранча в лешнівському борі виплодилась і казали палити, то на сосни утікала, бо ще була мала піша» (Записка із с. Годова Зборівського повіту)¹⁷³.

к) «Саранча велика була і хліб вельми дорогий був»¹⁷⁴.

л) «На Україні, Поділлі, Волині, Поліссі і в інших місцях саранча в тому році вчинила незвичайні шкоди в засівах і сіножатях; се нещастя зустріло також фільварки, що належали до нашої колегії (w Nowym Dolsku). Така була велика сила саранчі, що починаючи від Успення Пр. Діви понад нашою колегією і містечком летіла через три дні без ніякої перерви як найгрубша хмара і цілком закрила сонце. Не тільки по полях, сіножатях, але я на вулицях міста, на дорогах була в нечуваній силі; биття у дзвони і крики народа дещо її відстрашували, направилися потім до сходу» (Записки колегії Піярів в Любешові, Пінського повіту)¹⁷⁵.

1749 р. а) «Летіла саранча місяця серпня» (Запис у Тріоді цвітній із Перегінської церкви)¹⁷⁶.

б) «Саранча велика була і хліб вельми дорогий був»¹⁷⁷.

1750 р. «То був рік дуже посушливий і саранча панувала» (Записка із с. Годова Зборівського повіту)¹⁷⁸.

1780 р. а) «Повсюдна на півдні засуха. Саранча. Молебень про обмеження лиха від саранчі. Неврожай»¹⁷⁹.

б) «В останні дні вересня, коли з Божою поміччю хліби було зібрано і мало що залишалося на нивах, із-за Дністра налетіла саранча і покрила деякі поля, мало що зашкодила у цьому році і тут-таки пропала. Дай Боже, щоб наступному році не з'явилася, оскільки вона, звичайно, закопується, що трапилось і тепер»¹⁸⁰.

в) «В Єлисаветградську провінцію і в інші місця сарана прийшла і пашні поїла»¹⁸¹.

г) «Саранча і засуха спричинили так багато шкоди в Новоросійському краї, що не лише жатва була невдалою, але й, навіть, бур'яну для палива не родилося в Степу»¹⁸².

167 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 190–191

168 Там само. С. 190

169 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 180

170 Там само. С. 183

171 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 337

172 Шипович І. Літопись Винницкого капучинского монастыря. Каменец-Подольский, 1902. С. 20

173 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 183

174 Там само. С. 183

175 Там само. С. 178–179

176 Там само. С. 183

177 Там само. С. 183

178 Там само. С. 186

179 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА ТанDEM», 2007. С. 299

180 Літопис Сатановського василіяньського монастиря (1770–1793). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 447

181 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 336

182 Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. Ч. 1. С 1731-го по 1796-й год. Одесса, 1836. С. 140

1781 р. а) Саранча, що прилетіла минулого року і яка закопалася в різних місцях Поділля вздовж Дністра по кордоні, почала з'являтися з початком весни. Коли вже з'явилося її багато, і вона почала рости, подояни, особливо в тих мастьках, де була, доклали всієї сили, щоб її погубити в той час, коли ще не могла злетіти. Із різних сіл та містечок вигнали безліч людей, щоб саранчу бити, палити, закопувати; били й на цьому боці, били і у Волощині, били й турки. Та, яка виявилася на цьому боці Дністра, вся була знищена. Але невзабарі з-за Дністра налетіла інша у великій кількості і зайняла простора на мило та й більше, товщина її малась у півколіна, як говорили. Вона, зупинившись тут на деякий час і, наробивши багато шкоди на полях, близько дня св[ятого] Іллі полетіла на захід. Через кілька тижнів уже при кінці жнив ярового хліба, знову повернулася у Подолію і, розсипавшись різних місцях, пробула до глибокої осені й закопалася на зиму. У деяких місцях, де можна було, переорювали поля і так хотіли не допустити розмноження саранчі, оскільки кажуть, що після такої операції вона гине¹⁸³.

б) «Друга саранча» (записка із с. Отинії в Галичині)¹⁸⁴.

в) «Засуха, саранча, неврожай»¹⁸⁵.

1794 р. а) «Засуха, саранча, неврожай. Державним і поміщицьким селянам Катеринославського намісництва роздано «заимообразно» 81 119 четв. хліба і 153 886 руб. 40 коп. грошової позички»¹⁸⁶.

б) «Великий неврожай вразив Нову Росію і саранча неймовірно робила спустошення. Херсонський повіт, і так не багатолюдний, незважаючи на вигідне місцерозташування, був розорений до крайності. Уряд згодом був змушений заборонити вивіз хліба за кордон»¹⁸⁷.

1798 р. «Неврожай, засуха, саранча»¹⁸⁸.

1799 р. а) Засуха, саранча, неврожай, голод. Роздача грошових позичок і хліба із запасних провіантських магазинів¹⁸⁹.

б) Саранча виплодилася і поїла в ярині зовсім ячмені, вівси і пшениці, а жита Бог милував¹⁹⁰.

в) У басейні Десни (на Чернігівщині) сарана рухалася хмарою, закрила сонце, в деяких місцях вона покривала землю шаром більше аршина¹⁹¹.

г) [30 липня] Сарана йшла через село Федвар¹⁹².

1800 р. Влітку — саранча, що знищила хліб у Павлоградському, Маріупольському та ін. повітах¹⁹³.

Додамо, що на фоні задокументованих випадків про напади саранчі, що становлять абсолютну більшість повідомлень про нашествия шкідників, привертають увагу поодинокі записи про появу гусениць, жуків, мишей тощо.

Так, у літописі Самовидця знаходимо запис про нашествия чорних черв'яків, що завдали шкоди «коноплям та іншому зіл्लю» у 1686 р. : «черв'яків чорних, а зростом як гусениця,

183 Літопис Сатановського василіянського монастиря (1770–1793). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, житія, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд. вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 448

184 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 179

185 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 299

186 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 301

187 Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. Ч. 1. С 1731-го по 1796-й год. Одесса, 1836. С. 236

188 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 301

189 Там само. С. 302

190 Записка про різні події в Малій Росії відміни, що лишилися по нас (1783–1811) [Борзенський літопис]. Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 361

191 Швец Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 93

192 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 342

193 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 302

було множество і коноплям та іншому зіллю барзо шкодили, але збіжжю нічого не вредили. І так стадами ходили по дорозі і в город, в брами, і із города стадами йшли на огороди, не боячись дощів, хоча літо мокре було»¹⁹⁴.

У 1693 р. на Мармарощині було зафіксоване нашествя мишей, «увесь хліб з'їли, аж до нас ходили люди для хліба»¹⁹⁵.

Для кращого розуміння масштабів збитків, завданих сільському господарству внаслідок нашествя саранчі, зупинимося докладніше на декількох, найбільш детально задокументованих, випадках.

Так, у результаті нашествя саранчі 1748 р. на землях Києво-Видубицького монастиря (м-ко Літки, с. Ярославка, Свиноїди, Рожни, Лісники, сл. Звіринець) було знищено 82 % озимого хліба; 100 % яровини; 88 % трав на сіножатях. На селянських полях частки знищеного хліба і трав становили 73 %, 97 % та 82 % відповідно¹⁹⁶.

Узагальнивши дані наведеного реєстру, можемо виокремити декілька найбільших руйнівних хвиль нашествя саранчі на українських землях: 1520-ті–1540-ті рр., 1640-ві–1650-ті рр., 1680-ті–1710-ті рр. 1740-в–1750-ті рр., 1780ті – 1800-ті рр. Одними з перших, хто спробували виявити циклічність у масовому розмноженні та нашествиях саранчі, були Ф. Кеппен¹⁹⁷, а згодом — О. Чижевський¹⁹⁸. Дослідники висловили припущення про взаємозв'язок між зростанням сонячної активності та різким збільшенням популяції цих комах¹⁹⁹.

Висновки.

На основі вищесказаного можемо дійти висновків, що історія стихійних лих («disasters history») як складова екологічної історії «environmental history») є важливою, але поки що недооціненою сферою історичних досліджень., що здатна доповнити та уточнити раніше отримані висновки щодо соціально-економічного життя, форм і технік господарювання, повсякденного життя, природничих знань та світу уявлень людей минулого.

Нами встановлено, що на території сучасної України між 1501 і 1800 рр. щонайменше 40 років супроводжувалися масштабними нашествиями саранчі, зокрема, особливо тяжкими були 1520-ві–1540-ті, 1640-ві–1650-ті, 1680-ві–1710-ті, 1740-ві–1750-ті, 1780-ві–1800-ті рр.

На думку автора статті, закономірність сприйняття стихійних лих людиною ранньомодерного часу виявляється у наявності ірраціонального та раціонального підходів, які, зауважимо, не завжди заперечували один одного. Так, ірраціональний підхід представлений народним (відзначається великою варіативністю, містичним світобаченням, зверненням до архаїчних магичних практик) та релігійним тлумаченнями стихійного лиха, зокрема, його природи. Від другої половини XVII ст. зустрічаються непоодинокі повідомлення, які свідчать про наявність практичних знань та обізнаність української людності з біологією саранчі, зі способами її розмноження та стадіями розвитку; досить точно визначаються шляхи її потрапляння на українські землі. Поруч із катастрофічними збитками, завданими саранчею сільськогосподарським культурам, джерела відзначають здатність саранчі «заражати пасовища», внаслідок чого це стихійне лихо в окремі роки супроводжувалося масовою загибеллю худоби.

Форми і методи боротьби з нашествиями саранчі значно різняться за ступенем ефективності. Серед виявлених нами — відганяння комах криком, церковним дзвоном, пострілами з гармат; вигін на поля худоби, здатної потоптати комах; використання тварин — біологічних ворогів саранчі; переорювання полів; хресні ходи і молебні; магичні ритуали. Таким чином, арсенал методів, що практикувалися на українських землях в ранньомодерний час для протидії стихійному лиху, відзначається розмаїттям, але його дієвість з огляду на масштаб катаклізму не слід переоцінювати.

194 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 142

195 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 239

196 Мордвинцев В. М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах левобережной Украины в 18 в. К.: Международное финансовое агентство, 1998. С. 7, 26.

197 Кеппен Ф. О саранче и других вредных прямокрылых из семейства Acridioidea, преимущественно по отношению к России. Труды Русского энтомологического общества. Т. V. СПб, 1870. С. 255–257

198 Чижевский А. Л. Космический пульс жизни. М. : Мысль, 1995. 766 с.

199 Там само. С. 160

References:

1. Bagalej, D. (1892). Stihijnye bedstviya i bor'ba s nimi v Rossii v starinu [Natural disasters and the fight against them in Russia in the former times]. *Istoricheskij vestnik. [Historical Bulletin]*, 47, 1, 177–195 [in Russian].
2. Bagalej, D. (1913). Stihijnye bedstviya i bor'ba s nimi v Slobodskoj Ukraine [Natural disasters and the fight against them in Slobozhanshchyna]. *Ocherki iz russkoj istorii. [Essays from Russian history]*, 2, 80–103 [in Russian].
3. Barash, S. (1989). Istoriya neurozhaev i pogody v Evrope (po XVI v. n. e.) [History of crop failures and weather in Europe (to the 16th century AD)]. Leningrad [in Russian].
4. Boplan, H. L. de. (1990). Opys Ukrainy [The Description of Ukraine]. Lviv [in Ukrainian].
5. Borisenkov, E. & Paseckij, V. (1983). Ekstremal'nye prirodnye yavleniya v russkikh letopisyah XI–XVII vv. [Extreme natural phenomena in Russian chronicles of the 11th–17th centuries]. Leningrad [in Russian].
6. Borisenkov, E., Paseckij, V. (1988). Tysyacheletnyaya letopis' neobychnykh yavlenij prirody [A thousand-year chronicle of extraordinary natural phenomena]. Moscow [in Russian].
7. Borisenkov, E. & Paseckij, V. (2002). Letopis' neobychnykh yavlenij prirody za 2,5 tysyacheletiya [Chronicle of extraordinary natural phenomena for 2.5 millennia]. Saint-Petersburg [in Russian].
8. Vynnytskyi, Yu. (2015). Zapysnyk mytropolyta [Metropolitan's note]. *Mali ukrainski diarii XVII–XVIII stolit [Small Ukrainian diaries of the 17th–18th centuries]*. Kyiv : Klio, 165–196. [in Ukrainian].
9. Volovik, O. (2014). Nashestviya saranchi na territorii Vostochnoj Evropy XVIII v. Specifika vospriyatiya, ekonomicheskoe i sociokul'turnye posledstviya [Locust invasions in Eastern Europe during the 18th century: Specifics of perception, economic and sociocultural consequences]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. [Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N. I. Lobachevsky]*, 19–26 [in Russian].
10. Voronchuk, I. (2012). Naselennia Volyni v XVI — pershii polovyni XVII st. : rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky [The population of Volhynia in the XVI — first half of the XVII century. : family, household, demographic factors]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Gershtekker, A. (1878). Sarancha [The locusts]. Odessa [in Russian].
12. Zakari, M. (1997) Rezkie izmeneniya solnechnoj aktivnosti i massovye razmnozheniya saranchovykh [Abrupt changes in solar activity and mass reproduction of locusts]. *Izvestiya Har'kovskogo entomologicheskogo obshchestva. [News of the Kharkov Entomological Society]*, V, 2, 141–144 [in Russian].
13. Zapyska pro rizni podii v Malii Rosii vidminy, shcho lyshylysia po nas [A note on various events in Little Russia of the abolition that remained after us (1783–1811)] (2016) (Ed) V. Shevchuk. *Korotki ukrainski rehionalni litopysy [Short Ukrainian regional lithopysy]*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
14. Zimorovych, B. (2002). «Potriinyi Lviv. Leopold Triples» [Triple Lviv. Leopold Triples]. Lviv : «Tsentr Yevropy» [in Ukrainian].
15. Zubrytskyi, D. (2006). Khronika mista Lvova [Chronicle of the city of Lviv]. Lviv. : Tsentr Yevropy [in Ukrainian].
16. *Istoricheskaya hronologiya Har'kovskoj gubernii [Historical chronology of Kharkov gubernia] (1882) (Ed). K. P. Shchelkov. Har'kov [in Russian].*
17. Kapral, M. (2018). Halytskyi litopys XVIII st. *Halych*, 3, 184–211 [in Ukrainian].
18. Keppen, F. (1870). O saranche i drugih vrednykh pryamokrylykh iz semejstva Acridiidea, preimushchestvenno po otnosheniyu k Rossii [About locusts and other harmful orthopterans of the Acridiidea family, mainly in relation to Russia]. *Trudy Russkogo entomologicheskogo obshchestva*, V, 1–352 [in Russian].
19. Kyivskiy litopys (1241–1621) [Kyiv Chronicle] (2016). *Korotki ukrainski rehionalni litopysy. [Short Ukrainian regional lithopysy]*. Kyiv : Klio, 72–89 [in Ukrainian].
20. Kravchenko, N. (2019). Svidchennia pro stykhiini lykha v ukrainskykh litopysakh pershoi polovyny XVII st. [Evidence of natural disasters in the Ukrainian chronicles of the first half of the XVII century.]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. [Ukrainian historical collection]*, 21, 192–205 [in Ukrainian].
21. Kryzhanovskiy, A. (1904). Ruska «kroinyka» z XVII v. [Russian «chronicle» from the 17th century.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [Memoirs of the Shevchenko Scientific Society]*, 62, 1–5 [in Ukrainian].
22. Krypiakievych, I. (1928). Sarancha na Ukraini v XI–XVIII stolittiakh [Locusts in Ukraine in the XI–XVIII centuries]. *Visnyk pryrodnavstva. [Visnyk pryrodnavstva]*, 3–4, 183–195 [in Ukrainian].

23. Litopys Samiila Velychka [Chronicle of Samiilo Velychko] (2006). *Zbirnyk kozatskykh litopysiv: Hustynskiy, Samiila Velychka, Hrabianky* [Collection of Cossack epigraphs: Hustynskiy, Samiila Velychka, Hrabianky], 194–876 [in Ukrainian].
24. *Litopys Samovydtzia* [Chronicle of Samovydets] (1971). Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
25. Litopys Satanovskoho vasyliianskoho monastyria (1770–1793) [Chronicle of the Sataniv Basilian Monastery] (2012). «Skarbnytsia potrebna y pozhytochna»: ukrainski monastyrski litopysy, zhytiia, povchannia chentsiam, chuda ta in. [The treasury is necessary and necessary”: Ukrainian monastic lithopysy, zhytiia, povchannia chentsiam, chuda ta and others]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
26. Lvivskiy litopys M. Hunashevskoho [Lviv chronicle] (2016). Korotki ukrainski rehionalni litopysy [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio [in Ukrainian].
27. Letopis' Ioahima Erlicha (1620–1673 gg.) [Chronicle of Ioahim Erlich] (1916). Yuzhnorusskie letopisi [South Russian Chronicles]. Kyiv. [in Russian].
28. McNeill, J. (2008). O prirode i kul'ture ekologicheskoy istorii [About nature and culture of environmental history] Saint-Petersburg : Aletejya. [in Russian].
29. *Mezhyhirskiy litopys (1608–1700)* [Mezhyhira chronicle (1608–1700)] (2012). «Skarbnytsia potrebna y pozhytochna»: ukrainski monastyrski litopysy, zhytiia, povchannia chentsiam, chuda ta in. [«The treasury is necessary and necessary»: Ukrainian monastic lithopysy, zhytiia, praising of monks, poverty, etc.] Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
30. Mycyk, Y. (1978). Ukrainskie kratkie letopiscy konca XVII — nachala XVIII v. [Ukrainian short chroniclers of the late 17th — early 18th centuries.] *Nekotorye problemy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya* [Some problems of domestic historiography and source studies], 34–41 [in Russian].
31. Mordvintsev, V. (1998). Selskoe khozyaistvo v monastirskikh votchinakh levoberezhnoi Ukraini v 18 v. [Agriculture in the monastic estates of left-bank Ukraine in the 18th century]. Kiev : Mezhdunarodnoe finansovoe agentstvo [in Russian].
32. Nizhynskiy litopys XVIII stolittia [Nizhyn chronicle of the XVIII century] (1996). *Zapysky NTSh u Lvovi*. [Zapysky NTSh in Lviv]. Lviv, CCXXXI, 473–483 [in Ukrainian].
33. Novytskyi, Ya. (2007). Hronologiya sobytij i sluchae, sovershivshihsia v nyneshnem Novorossiyskom krae, v Ekaterinoslavskoy gubernii i v chastnosti v zhizni gor. Aleksandrovska s 1770 po 1807 god [Chronology of events and incidents that took place in the current Novorossiysk Lands, in the Katerinoslav gubernia and in particular in the life of the city of Aleksandrovsk from 1770 to 1807.], 1. Zaporizhzhia : PP «AA Tandem» [in Ukrainian].
34. Ostras, E. (2003). Vrozhainist zernovykh kultur, khlibni tsiny ta zabezpechennia naselennia khlibom v Livoberezhnii Ukraini v druhii polovyni XVIII st. [Grain yields, grain prices and providing the population with bread in the Left Bank of Ukraine in the second half of the XVIII century]. Donetsk : DonNU. [in Ukrainian].
35. Ostrozkyi litopysyets [Ostroh chronicle]. (1500–1636) Korotki ukrainski rehionalni litopysy [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio. [in Ukrainian].
36. *Svodnaya galicko-russkaya letopis' s 1600 po 1700 g.* [Consolidated Galician-Russian chronicle from 1600 to 1700] (1874). L'vov [in Russian].
37. *Svodnaya galicko-russkaya letopis' s 1700 do konca avgusta 1772 goda* [Consolidated Galician-Russian chronicle from 1700 to the end of august 1772]. L'vov [in Russian].
38. Skal'kovskij, A. (1836). Hronologicheskoe obozrenie istorii Novorossiyskogo kraya, 1730–1823 [Chronological review of the history of the Novorossiysk land], 1 (1731–1796). Odessa [in Russian].
39. Sofonovych, F. (1992). Khronika z litopystiv starodavnikh [Chronicle of ancient chroniclers]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
40. Sulymivska khronichka (1651–1749) [Sulymivska chronicle (1651–1749)] (2016). *Korotki ukrainski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio. [in Ukrainian].
41. Topachevskiy, A. (2016). Z Bozhoho sadu. Roslyny i tvaryny u Sviatomu Pysmi [From God's garden. Plants and animals in the Holy Scriptures]. Kyiv : Veselka [in Ukrainian].
42. Tuptalo, D. (2015). Diiarii (korotka redaktsiia) [Diary. Short edition] Mali ukrainski diarii XVII–XVIII stolit. Kyiv: Klio, 121–129 [in Ukrainian].

-
-
43. Fedvarskyi litopys. Litopysni zamitky pro podii v Novorosii (1743–1806) [Fedvar Chronicle. Chronicle notes on events in Novorossia] (2016) *Korotki ukrainski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio. [in Ukrainian].
 44. Kharkivskyi litopys (1719–1780) [Kharkiv chronicle] (2016) *Korotki ukrainski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio, 345–349 [in Ukrainian].
 45. Khronika Pavla Polubotka [Chronicle of Pavlo Polubotok] (1995). *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi lithopys], 6, 105–110 [in Ukrainian].
 46. Chizhevskij, A. (1995). Kosmicheskij pul's zhizni [Cosmic pulse of life]. Moscow : Mysl' [in Russian].
 47. Shvec, G. (1971). Vydayushchiesya gidrologicheskie yavleniya na yugo-zapade SSSR [Outstanding Hydrological Phenomena in the South-West of the USSR]. Leningrad : Nauka [in Russian].
 48. Shipovich, I. (1902). Letopis' Vinnickogo kapucinskogo monastyrya [Chronicle of the Vinnitsa Capuchin Monastery]. Kamenec-Podol'skij [in Russian].
 49. Yavornytsky, D. (2002). Volnosti zaporozkykh kozakiv [Freedoms of the Zaporozhian Cossacks]. Dnipropetrovsk : Sich [in Ukrainian].
 50. Daszkiewicz, P. (2001). Plagi szaranczy w dawnej Rzeczypospolitej. *Zeszyty Historyczne*, 136, 198–202 [in Polish].
 51. Namaczynska, S. (1937). Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow [in Polish].
 52. Walawender, A. (1932). Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580, 1. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy. Lwow [in Polish].
 53. Walawender, A. (1935). Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. T. 2. Zniszczenia wojenne i pozary. Lwow [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 18.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 02.12.2024